

УДК 37.018.1-053.6

*Ю.В.Сербалюк,
В.І. Співак*

ВПЛИВ НЕПОВНОЇ СІМ'Ї НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА

Стаття присвячується розгляду проблеми особливостей виховання підлітків у неповній сім'ї.

Ключові слова: виховання, підліток, неповна сім'я, поведінка, батьки.

Статья посвящается рассмотрению проблемы особенностей воспитания подростков в неполной семье.

Ключевые слова: воспитание, подросток, неполная семья, поведение, родители.

Особистісний розвиток дитини, її соціалізація значною мірою детермінований соціальними умовами, серед яких, безумовно, провідна роль належить сім'ї. Проблема сімейного виховання присвячено чимало вітчизняних наукових досліджень (Авдеєнок О.М., Березін Ф.О., Губан А.В., Лічко А.Є., Роміцина О.Є. та ін.)

Окремим аспектом окресленою проблеми є особистісний розвиток дитини у неповній сім'ї. Неповною сім'єю ми вважаємо сім'ю, в якій є, крім дітей, лише один із батьків (батько або мати). За даними соціологічних досліджень в Україні нараховується приблизно 160 тис. неповних сімей. Тривожним є і той факт, що велика кількість розлучень припадає на шлюби, що тривали 1-4 (30 % розлучень) і від 5-9 років (25 % розлучень), а це сім'ї, в яких виховуються діти.

Надзвичайно сильним негативним фактором у вихованні дітей стає сам факт розлучення сім'ї. Залишення сім'ї батьком (а нині і матір'ю), що, як правило, супроводжується офіційним розірвання шлюбу, може різко змінити морально-психологічний стан дитини і часто морально-духовні цінності та ідеали людей.

Сім'я завжди виступає моделлю конкретного історичного періоду розвитку суспільства, відображає його економічні, моральні й духовні суперечності. Тому сучасні економічні перетворення, демографічні проблеми, криза в політиці, культурі –

все це відбивається на життєздатності сучасної сім'ї, при цьому поглиблюючи її дезорганізацію.

Сім'я як соціальний інститут перебуває у стані гострої кризи, що, звичайно, негативно впливає на виконання нею своїх основних функцій: репродуктивної, виховної, комунікативної, економічної, господарсько-побутової, функції проведення дозвілля та інших [4].

Найважливішими серед зазначених функцій є, на нашу думку, комунікативна та виховна функції.

Комунікативна функція сім'ї передбачає створення сприятливого сімейного мікроклімату, необхідного для психічно-емоційного відтворення сил членів сім'ї, внутрісімейного спілкування подружжя, батьків і дітей, сім'ї та оточуючого мікро- і макросередовища, а також її спілкування з духовними та інтелектуальними надбаннями суспільства (засоби масової інформації, література, мистецтво тощо). Психологічний клімат сім'ї – це стійкий емоційний настрій, результат особливостей і якостей взаємостосунків членів сім'ї. Психологічний клімат сім'ї може змінюватись і залежати від самих членів сім'ї. Він може бути сприятливим, несприятливим (конфлікти, сварки, знервованість), суперечливим (чи то повна злагода, чи то сварки). Характерні ознаки сприятливого сімейного мікроклімату – згуртованість членів сім'ї, доброзичливість, почуття захищеності, терпимість, взаємна повага, взаємодопомога, чуйність, співчуття, прагнення допомагати один одному, співпереживання, відповідальність за сім'ю та кожного її члена. Велике значення для психологічного клімату сім'ї має внутрісімейне спілкування. Сімейний мікроклімат, на який впливають стійкий позитивний емоційний настрій, взаєморозуміння, доброзичливість, позначається на настрої членів сім'ї, загальному стилі їхнього життя. У такій сім'ї наявне бажання разом проводити вільний час, вихідні дні, відпустку. Вона відкрита як для внутрісімейного (між подружжям, подружжям і дітьми, подружжям і батьками), так і для поза сімейного (з друзями, сусідами, знайомими) спілкування, створює душевний комфорт, рятує від нервових перевантажень.

Знервованість, відсутність належних побутових умов, постійна роздратованість, грубість, сварки, чвари, піклування лише про власний комфорт, відсутність милосердя у членів сім'ї призводять до негативного емоційно-психологічного мікроклімату. Такі життєві умови подружжя, а також дітей зумовлюють депресивні стани, емоційне перенапруження, дефіцит позитивних емоцій, стресові ситуації. До останніх можуть призводити невміння раціонально вирішувати матеріально-економічні та житлово-

побутові проблеми, сексуальна дисгармонія, конфліктність, що прогресує на основі алкоголізму, аморальної поведінки, наявності у членів сім'ї таких якостей особистості, як ревності, надмірна образливість, егоїзм, небажання поступатись власними інтересами, зручностями, заради ближнього.

Збільшується кількість неповних сімей, діти у таких сім'ях не мають належного матеріального забезпечення. Крім того, виховання дитини одним з батьків, переважно матір'ю, негативно відбивається на формуванні особистості як хлопчика, так і дівчинки.

У нормальній, благополучній сім'ї всі проблеми, як правило, мають раціональні способи розв'язання, не зачіпаючи інтереси будь-кого з її членів: кожний має свої свободи, можливості задовольняти власні потреби. Дезорганізація шлюбно-сімейних відносин призводить до зниження соціальної активності людини, позначається на її працездатності, погіршує стан психічного та фізичного здоров'я, негативно впливає на процес сімейного виховання, збільшує кількість дитячих захворювань, сприяє появі важковиховуваності, формуванню ранньої девіантної поведінки, невротичних, психосоматичних розладів, збільшенню суїцидних вчинків.

Розпаданню шлюбів сприяють не тільки складні матеріально-економічні та житлово-побудові умови сім'ї, а й медично-соціальна, соціально-психологічна і психолого-педагогічна невідповідність молоді до сімейного життя, невміння раціонально розв'язувати сімейні проблеми і запобігати конфліктним ситуаціям, відсутність правових, юридичних, медичних, економічних, сексологічних, наркологічних і психолого-педагогічних знань, необхідних для молодого подружжя.

Виховна функція полягає у передачі дітям дорослими членами сім'ї соціального досвіду. Правильне сімейне виховання розвиває здібності, здорові інтереси та потреби дитини, формує правильний світогляд, позитивне ставлення до праці, сприяє прищепленню гуманних моральних якостей, розумінню необхідності дотримуватися правових і моральних норм життя, поведінки, що сприяє розвитку фізичної досконалості дітей, зміцненню їхнього психічного здоров'я, виробленню навичок санітарно-гігієнічної культури. Ця функція – одна з найважливіших, її мета – передати підростаючим поколінням у процесі входження в систему суспільних відносин соціального досвіду, знань, орієнтацій, норм і ролей, умінь і навичок, необхідних для моральної життєдіяльності.

Успіх виховання залежить від виховного потенціалу сім'ї, який у свою чергу залежить від її матеріальних і побутових умов, чисельності та структури сім'ї, взаємостосунків, які складаються між всіма членами родини, особистого прикладу батьків, їх педагогічної культури, специфіки самого процесу сімейного виховання.

Розглядаючи потенційні виховні можливості сім'ї їх класифікують на виховально-сильні, тобто зі сприятливою моральною атмосферою сім'ї; виховально-стійкі, де створюються загалом сприятливі можливості для виховання, а труднощі, що виникають у сім'ї, і недоліки усуваються за допомогою інших соціальних інститутів, насамперед школи; виховально-нестійкі, для яких характерна неправильна виховна позиція батьків (наприклад, надмірна опіка) при відносно високому загальному виховному потенціалі сім'ї; виховально-слабкі зі втратою контакту з дітьми і контролю над ними, коли батьки з різних причин (через поганий стан здоров'я, перевантаженість роботою, низький рівень освіти та психолого-педагогічної компетентності) не здатні правильно виховувати дітей, поступившись у своєму впливі групі однолітків.

З психолого-педагогічного погляду найбільш негативно впливають на становлення особистості дитини сім'ї виховально-слабкі з постійною конфліктною атмосферою, виховно-слабкі з агресивно негативною атмосферою, у яких панують агресивність і жорстокість, маргінальні з алкогольною та сексуальною деморалізацією, правопорушницькі, злочинні, психічно обтяжені [2].

У рамках системного підходу сім'я розглядається, як цілісна система, що реалізує сукупність функцій, що забезпечують повне задоволення потреб членів сім'ї, що характеризується зовнішніми та внутрішніми границями та ієрархічною ролевою структурою відносин. Границі сімейної системи визначаються взаємовідносинами між сім'єю та її близьким соціальним оточенням (зовнішні границі) та між різними підсистемами в середині сім'ї (внутрішні границі). Сім'я включає дві основні підсистеми: підсистему подружніх відносин і підсистему дитячо-батьківських відносин. Між подружньою і дитячо-батьківською підсистемами існує взаємозв'язок та взаємообумовленість. Коли в сім'ї виховується декілька дітей, виділяється також дитяча підсистема сиблінгових відносин (відносини братів та сестер). Степінь жорсткості прозорості границь визначається відкритістю

(закритістю сімейної системи і кожної з підсистем). Жорсткість границь змінюється на протязі життєвого циклу сім'ї, відповідно завданням розвитку сім'ї та її новим виникаючим функціям.

Дані досліджень дозволяють стверджувати, що дисгармонійні відносини в родині, що розпадається, конфлікти і сварки чоловіка і жінки, що передують розлученню, виявляються важливим фактором, що впливає на успішність подолання дітьми його наслідків. Зростання числа проблем і реакцій дезадаптації дітей констатується у ворожій конфліктній родині як до розлучення, так і тривалий час після нього[1].

Типовою поведінковою реакцією дітей молодшого шкільного віку і підлітків на розлучення є неслухняність, негативізм, бунт, протест, антисоціальна поведінка.

Результати досліджень Д. Баумрінда, що вивчала особливості реагування і переживання дітьми і підлітками розлучення батьків, дозволили виділити наступні фактори, що впливають на характер переживання дітьми розлучення: стать батька, стать і вік дитини, особливості поведінки батьків у період після розлучення.

Стать одного з батьків, з яким залишається жити дитина, впливає на ефективність подолання ситуації розлучення. Значно більша кількість поведінкових проблем констатувалася у випадку, коли діти залишалися в родині з батьком протилежної статі. Наприклад, хлопчики відчували більше труднощів, ніж дівчатка, якщо після розлучення залишалися з матір'ю. Відносини мати – син після розлучення складаються найбільш складно, можливо, через проєкцію на сина негативних якостей батька – винуватця розпаду родини, або почуття провини, що підсвідомо приймає на себе син, ідентифікуючи себе з батьком, або почуття солідарності з батьком і негативною установкою по відношенню до матері, як людини, що винна у руйнуванні родини. Аналогічно дівчатка важче переживали розлучення, чим хлопчики, якщо залишалися жити з батьком. Однак у родинях з підлітками, незалежно від їхньої статі, завжди різко зростала кількість проблем, якщо діти залишалися жити з батьком. Можливим поясненням тому є припущення, що в силу більшої завантаженості батько менш контролює поведінку дітей, чим мати, а це призводить до підвищення поведінкових проблем.

Вплив статі і віку дитини на характер переживання розлучення і адаптацію до його наслідків знаходять вираження в наступних тенденціях. Всі діти різного віку реагують різким сплеском поведінкових проблем на розлучення батьків. Однак характер,

виразність, ступінь дезадаптації реакцій мають вікову специфіку. У дитячому віці такий вплив є несприятливим і позначається опосередковано через погіршення соціальної ситуації розвитку, якості материнської турботи, емоційного стану матері. У молодших школярів менш помітна негативна симптоматика – успішність, дисципліна, – але ці наслідки більш стабільні. Максимально несприятливий зазначений вплив у підлітковому віці, хоча в підлітка вже є ресурси для самостійного переосмислення ситуації. Дуже важко, коли діти самі дорослі, – розлучення батьків сприймається ними як утрата стабільності світу. І повторні шлюби батьків теж, навіть після вдовства.

Отже, самими вразливими виявляються діти молодшого підліткового і юнацького віку. Найменшу толерантність до ситуації розлучення виявляють хлопчики юнацького віку. Дівчата того ж віку адаптуються значно швидше. Однак чим старше діти, тим більш сучасніші стратегії примирення з важкою ситуацією вони використовують. Старші підлітки компенсують проблеми сепарації, дефіциту любові, прийняття і інтимності відносин з батьками в спілкуванні з друзями, старшими товаришами, наставниками. Молодші, будучи обмежені в можливості одержання підтримки поза родиною, відчують серйозні емоційні проблеми. Дуже часто для підлітків розлучення батьків стає причиною катастрофи ідеалу романтичної любові, наслідком чого буває занурення підлітка у власні сексуальні – без любові – відносини.

Довгострокові наслідки розлучення для психічного розвитку дитини залежать від поведінки матері і батька. На ефективність переживання дітьми розлучення впливають емоційна стабільність батька чи матері, з яким дитина залишилася жити; можливість збереження повноцінного спілкування з іншим членом , що залишив родину; характер відносин між колишнім подружжям. Як правило, після розлучення діти залишаються з матір'ю, що відчуває стрес через тягар відповідальності і рольової перевантаженості, помножений на емоційний дистрес і почуття особистісної неспроможності. Після розлучення матері часто міняються на очах у дітей – стають збудженими, напруженими, амбівалентними, хитливими у своїх емоційних проявах, схильними до тривоги, страхам, обвинуваченням, агресії й ін. Недостатність часу призводить до росту вимогливості до самостійності дитини, що, як і мати, знаходиться в стані емоційного дистреса; зміни виховного стилю вихователя в бік більшої авторитарності, директивності,

твердості, непослідовності. Емоційна підтримка, спілкування, прояви любові і турботи стають все рідшими, у результаті дитина переживає почуття відкидання, самотності, тривоги, власної нікчемності. Намагаючись повернути увагу матері, дитина прибігає до соціальних провокацій, її поведінка ще більш виходить за рамки дозволеного, мати підсилює натиск, використовує силові методи – і розвиток відносин відбувається за принципом негативного замкнутого кола.

Наявність братів і сестер у родині неоднозначно впливає на характер переживання важкої життєвою ситуацією. Сиблінги можуть підсилювати конкуренцію за «батьківську любов, що тане», і тим самим ще більш дестабілізувати сімейне життя. Ситуація суперництва і конфронтації сиблінгів у розлученій родині більш характерна для хлопчиків. Альтернативою суперництву сиблінгів може стати ситуація зростання їхньої згуртованості і близькості, коли брати і сестри шукають емоційної підтримки друг у друга.

Неповна родина, що утворилася після розлучення, представляє фактор ризику для розвитку особистості. Вплив неповної родини залежить від осмислення батьками її значення і від афективного забарвлення переживання цього факту. Відсутність батька в родині може стати причиною формування в дитини перекрученої Я-концепції, низької самооцінки і самосприйняття, низького або завищеного рівня домагань, неадекватної рольової ідентифікації, високого рівня тривожності, схильності до неврозів, страхам, сором'язливості і тривожності у відносинах з однолітками, почуттю непевності й особистісної несформованості, нарешті викликати труднощі при створенні власної родини. Разом з тим подібний похмурий прогноз далеко не завжди стає реальністю. Позиція батька і матері, їхнє вміння співпрацювати після розлучення в значній мірі визначають благополуччя розвитку дитини в неповній родині. Одному з членів екс-подружжя, що проживає окремо, необхідно надати можливість рівноправної участі у вихованні і повноцінному спілкуванні і співробітництва з дитиною. Обмеженнями для такого спілкування можуть бути лише асоціальна поведінка батьків, схильність до алкоголізму, висока конфліктність, дії, що представляють загрозу фізичної, особистісної і психологічної безпеки дитини [3].

Діти, які виховуються у таких сім'ях, потребують особливої уваги з боку соціальних педагогів, психологів та соціальних працівників. Нажаль сьогодні робота з розлученими сім'ями

проводиться поверхнево. Тому для привернення уваги до проблеми виховання особистості дитини в неповних сім'ях нами було організовано та проведено психодіагностичне дослідження на базі двох Кам'янець-Подільських загальноосвітніх шкіл.

У даному процесі брали участь 64 підлітків з неповних сімей. Під час бесіди було виявлено, що всі діти проживають тільки з мамою, 70% дітей взагалі не спілкуються з батьком, 20% дітей спілкуються рідко, та лише 10% дітей підтримують з ним сталі стосунки.

Детально проаналізувавши малюнки, виконання яких передбачає проєктивна методика „Малюнок сім'ї”, ми отримали такі результати: 50% дітей мають правильне уявлення про сім'ю (на малюнках присутні зображення матері, батька, братів, сестер, себе), 50% дітей мають хибне уявлення: з них у 42% підлітків відсутній на малюнках батько, у 8% – сам автор малюнку.

За результатами проведеної методики „Типовий стан сім'ї” спостерігалися такі факти: „незадоволені, стурбовані, напружені у сім'ї” – 54% підлітків, відчувають „боязкість” – 30% та „зайвість у сім'ї” – 16% підлітків.

Досліджуючи ставлення дітей до батьків за методикою „Дембо-Рубінштейна”, було виявлено, що 70% дітей дають батькові негативну оцінку (нехороший, нерозумний, негарний) та лише 30% дітей оцінюють його позитивно.

За результатами методики „Рене-Жіля” в 60% досліджуваних спостерігається негативне ставлення до батька, неможливість уявлення сім'ї як єдиної системи, що звісно негативно відображається на їхньому світобаченні та особистісному розвитку.

Приблизно 90% дітей надають перевагу спілкуванню з братами, сестрами, однолітками, друзями, матерями, що пояснюється теплотою, сталістю взаємостосунків.

Вивчаючи „оцінку психічних станів” у підлітків, що виховуються в неповних сім'ях, були отримані наступні результати: 60% дітей мають високий показник тривожності, 30% – середній, 10% – низький. Ступінь агресивності в 80% – середній, 20% – високий, за шкалою фрустрованості 70% підлітків не мають високої самооцінки, стійкі до невдач, не бояться труднощів, решта 30% – це середній рівень самооцінки, фрустрація має місце, ригідності в 90% підлітків відсутня, спостерігається легкість переключеності, лише в 10% вона середня.

Для детального дослідження стосунків дітей з батьками ми

використали модифіковану методику „Я – Вони”, результати якої засвідчили, що 60% підлітків розглядають свої взаєностосунки з батьком як незалежні один від одного і не дуже близькі; 10% дітей незалежні від батька, не близькі, але контактують, при цьому мають щось спільне, ще 10% підлітків оцінюють свої стосунки з батьком як близькі; 20% підлітків розглядають взаєностосунки як дуже близьких особистостей, але й незалежних. Стосунки з матір'ю 40% підлітків оцінюють як повне поглинання однієї особистості іншою, для виявлення свого «Я» дитині не залишається місця. Інші 20% підлітків розглядають свої стосунки з мамою, як близькі, ніби одне ціле «ми»; 30% підлітків сприймають свої взаєностосунки з матір'ю як близькі та 10% підлітків наголошують ще й на незалежності.

Результати проведеного нами дослідження свідчать, що неповна сім'я, сформована після розлучення, являє собою фактор ризику для розвитку особистості дитини, незважаючи на те, чи розуміють батьки, що сім'я з усіма її атрибутами впливає на психіку дитини й підсвідомо формує її поведінку.

Загалом можна зробити висновок, що розлучення батьків як феномен впливає не лише на стосунки подружжя, а й на їхніх дітей, при цьому спотворюючи психологічний клімат родини, вносить нестабільність та дисгармонію у взаєностосунки.

Список використаних джерел

1. Дитина в сім'ї / Упоряд. Т. Науменко. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2005. – 128 с.
2. Игошев К.Е., Миньковский Г.М. Семья. Дети. Школа. – Москва.: Юрид. Лит., 1989. – 212 с.
3. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. – М.: Гардарики, 2006. – 320 с.
4. Скуратівський В.А., Палій О.М. Основи соціальної політики: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002. – 200с.

The article is dedicated consideration of problems the peculiarities of teen-ager's upbringing in the incomplete family.

Key words: upbringing, teen-ager, incomplete family, behaviour, parents.

Отримано 04.03.2009